

Modernizm jako duch miejsca: przypadek Kowna

Vaidas Petrulis

Politechnika Kowieńska, Instytut Architektury i Budownictwa

Wstęp

W wyniku sytuacji politycznej jaka zaistniała w Europie w latach 1919-1940 Kowno uzyskało status tymczasowej stolicy Litwy. Dwa dziesięciolecia funkcjonowania w samym centrum wydarzeń politycznych, gospodarczych i kulturalnych przyczyniły się w dużym stopniu do wykreowania tożsamości miasta. *Boom* budowlany tamtych lat pozostawił po sobie niezwykle dziedzictwo architektury, świadczące o wyjątkowym mariażu modernizmu i romantyzmu narodowego. Niniejszy artykuł ukazuje na przykładzie Kowna szczególny trend w architekturze XX wieku, który łączy tradycję lokalną z dążeniem do nowoczesności. Starając się zrozumieć modernizm musimy bowiem nie tylko dostrzegać koncepcje i formy reprezentujące klasyczną narrację modernistyczną, ale również przeanalizować te idee i obiekty, w których ujawnia się on nie poprzez słynne budynki czy szczególnie wyróżniające się założenia miejskie, ale jako część narracji rozwojowej danego miejsca. Nadawanie cech modernizmu Kownu nie było wynikiem jednego racjonalnego planu modernistycznego i świadczy raczej o konsekwentnym zagospodarowywaniu jego przestrzeni, niż o gruntownej przebudowie w oparciu o podziały funkcjonalne. Ten całościowy rozwój jest świadectwem specyficznego ducha lat 30. XX wieku i stanowi zachętę do poznawania zabytków miasta.

Europejskie dziedzictwo

W dniu 15 kwietnia 2015 roku Kowno lat międzywojennych (1919-1940) otrzymało ważne wyróżnienie - Znak Dziedzictwa Europejskiego. Świadczy to o wyjątkowości zjawiska „tymczasowej stolicy” w kontekście zarówno litewskim jak i europejskim. Jakie jest znaczenie tego wyróżnienia? Znak Dziedzictwa Europejskiego to inicjatywa Unii Europejskiej, której celem jest uznanie historycznego i kulturowego znaczenia miejsc i wydarzeń dla tworzenia Europy i Unii Europejskiej. W przeciwieństwie do obiektów Światowego Dziedzictwa UNESCO, znak ten nie podkreśla materialnej autentyczności, tylko ideologiczną wagę pewnych zjawisk i obiektów dla Europy i jej

kształtowania. Ze strony politycznej – lub z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego – jest to ściśle powiązane z oficjalnym stanowiskiem byłego przewodniczącego Komisji Europejskiej José Manuela Barroso, który twierdził, że kultura jest „spoiwem, które wiąże Europę”¹. Dlatego kluczowy cel tego znaku związany jest z komunikacją, aktywnym tworzeniem treści i wysiłkiem na rzecz skupienia się nad formami wyrazu tożsamości europejskiej.

Fakt, że w przypadku Kowna Znak Dziedzictwa Europejskiego związany jest nie tylko z kontekstem historycznym, ale również z warstwą materialną, zachęca nas do spojrzenia na to wyróżnienie z perspektywy konserwatorskiej. Niewątpliwie jest to zagadnienie wielowarstwowe o szerokim kontekście problemowym – od zagadnień związanych z zachowaniem autentyczności formy, aż do wpływu międzynarodowych tendencji w zakresie wartościowania poszczególnych elementów tego dziedzictwa. Niniejszy tekst podejmuje wybrane aspekty waloryzacji architektury międzywojennej Kowna, skupiając się na interakcjach pomiędzy nim a współczesnymi stanowiskami teoretycznymi, utrzymującymi że „dziedzictwo stało się kluczowym zasobem, który można wykorzystać w programach przebudowy i rewitalizacji”². Tu motywacja stojąca za działaniami na rzecz ochrony dziedzictwa wychodzi poza wartości historyczne, artystyczne, polityczne, czy inne, obejmując całościową strategię rozwoju miasta. Innymi słowy, celem jest przekształcenie warstwy dziedzictwa w aktywny wkład w poprawę życia w aspekcie zrównoważonego i trwałego rozwoju.

Procesy te nabrały rozmachu w ostatnich kilku dziesięcioleciach wraz z rozszerzaniem się tej dziedziny i włączeniem dziedzictwa architektonicznego modernizmu w zakres działań konserwatorskich. Choć środowisko profesjonalistów jest zgodne co do

1. Barroso Jose Manuel, *Speech by President Barroso: „Culture: the cement that binds Europe”*, 2013, http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-280_en.htm.

2. Janssen Joks, Luiten Eric, Renes Hans, Rouwendal Jan, *Heritage planning and spatial development in Netherlands: changing policies and perspectives*, „International Journal of Heritage Studies”, 2014, t. 20, nr 1, s. 2.

1. Plan rozwoju miasta opracowany dla Kowna przez duńskiego architekta Petera Mariusa Frandsena i litewskiego architekta Antanasa Jokimasa, 1923. Plan został wdrożony częściowo (źródło: Litewskie Centralne Archiwa Państwowe)

celowości zachowania świadectwa kultury XX wieku dla przyszłych pokoleń, to jednak nadanie statusu za- bytkowego tym obiektom stawia wyjątkowe wyzwania: restaurować czy odtwarzać ich substancję materialną?; czy ich funkcja powinna być zgodna czy nie z pierwotną koncepcją przestrzenną?; czy konieczna jest aprobatą opinii społecznej dla objęcia ich ochroną³. Być może największe wątpliwości wynikają z tego, że wiek XX pozostawił po sobie znacząco więcej zabudowy i więcej potencjalnych wartości niż jakakolwiek inna epoka. Chociaż uznanie międzywojennego dziedzictwa architektonicznego Kowna w kontekście europejskim oznacza, że wielowarstwowe dziedzictwo pierwszej Republiki Litewskiej ma wartość niekwestionowaną, wciąż pozostaje pytanie: czego potrzeba, żeby dziedzictwo to nie tylko pozostało symbolem historii, ale również częścią nowoczesnej tkanki miejskiej wysokiej jakości.

Punktem wyjścia do rozważań o potencjalnych taktykach nadawania statusu Europejskiego Dziedzictwa mogłaby być koncepcja przyszłości jego ochrony zaproponowana przez prof. Marię Gravari-Barbas: „są dwa możliwe scenariusze dla Europy: zostać skansenem (czego nie chcemy), lub laboratorium dzie-

dzictwa (do czego potrzebna jest światowa wiedza ekspercka)”⁴. Akceptując ten ostatni postulat mogli- byśmy sformułować zadanie opracowania indywidualnej – być może nawet eksperymentalnej – strategii, łączącej z jednej strony zachowanie unikatowych cech międzywojennej architektury Kowna, a z drugiej po- trzeby i oczekiwania nowoczesnego miasta. Strategia ochrony i integracji tego dziedzictwa powinna opierać się nie na procedurach standardowych i powszechnie stosowanych do identyfikacji wartościowych nie- ruchomości, czy na ich mechanicznym przeniesieniu do systemu ochrony, ale na holistycznym modelu konserwatorskim powiązany z strategią rozwoju danego miasta.

Jest to niewątpliwie zadanie złożone. Niniejsza praca szerzej skupia się na jednym tylko zagadnie- niu związanym z tym tematem, stawiając pytanie czy inicjatywy takie jak Znak Dziedzictwa Europejskiego dla Kowna – zachęcające do dyskusji na temat jego szczególnego znaczenia dla Europy przede wszystkim w kontekście haseł kluczowych, takich jak „moder- nizm” i „utworzenie stolicy państwa” – można wy- korzystać do sformułowania niepowtarzalnych zasad definiowania i w etapie późniejszym również ochrony wartości międzywojennej architektury tego miasta? Innymi słowy, w jaki sposób status „tymczasowej sto- licy Litwy” został zakodowany w przestrzeni material- nej oraz czy kody te są namacalne i czy są w stanie zainspirować do dalszego rozwoju?

Wymiar urbanistyczny

Przyjmując punkt widzenia, że recepcja moder- nizmu to jedna z najwyraźniejszych ideowych myśli przewodnich definiujących transformację architek- tury i urbanistyki międzywojennej, przyjrzyjmy się znakom, które nadają znaczenie temu procesowi. Według teorii międzynarodowej, modernizm w sen- sie przestrzennym przejawia się przede wszystkim poprzez funkcjonalny podział miasta na strefy, we- dług wysokości i sposobu rozplanowania budynków oraz według pewnych cech formalnych architektury, wyrażonych być może w najbardziej znaczący spo- sób w pięciu punktach nowoczesnej architektury Le Corbusiera. Najważniejszym źródłem inspiracji dla tej idei jest całościowa poprawa higieny i zarządzania procesami społecznymi w mieście. Wszystko to składa się na wspólne ramy modernistyczne, które mogą się wyrażać zarówno przez indywidualne eksperymenty architektoniczne, jak i przez szersze formacje urba- nistyczne, zależnie od konkretnych okoliczności.

Mimo, że aż 40 obiektów architektonicznych Kowna uznano za najcenniejsze dla modernizmu, kluczową cechą międzywojennego dziedzictwa architektonicznego miasta jest warstwa urbanistyczna, czytelna w historycznej jego części – w dzielnicach takich jak Nowe Miasto, Žaliakalnis (Zielona Góra), Šančiai (Szańce), Vilijampolė (Wiliampol), Panemunė (Poniemuń), Aleksotas (Aleksota) oraz częściowo na Starym Mieście. Oznacza to, że proces modernizacji

3. Capeluto Martín, Turull Maria, *The Evolution of Intervention Criteria in Modern Movement Restoration: Essential Problems and Circumstantial Problems*. GATCPAC'S Conservation Project as a Case Study [w:] *Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference. The Challenge of Change. Dealing with the Legacy of the Modern Movement*, IOS Press, Amsterdam

4. Gravari-Barbas Maria, *Towards a new EU Agenda for Cultural Heritage Research and Innovation* [w:] *Horizon 2020 Expert Group on Cultural Heritage Workshop*, 2014, <http://ec.europa.eu/transparency/regexpert/index.cfm?do=groupDetail.groupDetailDoc&id=18080&no=3>

miał istotny wpływ na rozwój całego Kowna w okresie przedradzieckim. Dlatego też podejmując próbę zdefiniowania swoistego *genius loci* dziedzictwa architektonicznego tej epoki jednym z ważnych elementów analizy powinna być ocena wymiaru urbanistycznego.

Najnowsze badania nad architekturą litewską okresu międzywojennego zdominowane są przez poglądy, że transformacje urbanistyczne Kowna w tym okresie niewiele miały wspólnego z modernizmem. Zazwyczaj mówimy o jedynym planie rozwoju miasta przygotowanym przez duńskiego architekta Petera Mariusa Frandsena i litewskiego architekta Antanasa Jokimasa. Łączył on ze sobą idee *miasta pięknego*, miasta ogrodu i modernizmu, ale był w znacznym stopniu oderwany od przyszłego rozwoju Kowna (il. 1). Jednak wszelkie oceny tkanki miejskiej Kowna międzywojennego muszą uwzględniać fakt, że modernizm wyrażał się tutaj nie tylko przez modernistyczne plany urbanistyczne, ale również przez rozwój miasta jako całości (il. 2), co kształtowało wyraźne więzi wizualne i funkcjonalne, tworząc niepowtarzalne medium łączące nowe budynki i przestrzenie z przyrodniczymi i historycznymi ramami miasta. To właśnie ta wyjątkowa suma interakcji składa się na wartości wyróżniające Kowno z ogólnego kontekstu modernizmu. Jednym z najważniejszych celów architektury międzywojnia było stworzenie oryginalnej formuły „stylu narodowego”, wyrażającej zerwanie architektury litewskiej z dziedzictwem Rosji carskiej. Cel ten realizowano jednak nie przez naiwną imitację sztuki ludowej, lecz właśnie przez wprowadzenie do miasta stylistyki modernizmu.

Być może najbardziej zmienną cechą rozwoju urbanistycznego Kowna w międzywojniu, którą można by odnieść do modernizmu, jest strefowanie funkcjonalne. Gdyby pominąć okoliczności naturalne – np. charakter przemysłowy dzielnic Šančiai (Szańce) i Viliampolė (Wiliampol), czy też przekształcenie dzielnicy Panemunė (Poniemoń) w uzdrowisko – to jako najważniejsze musielibyśmy odnotować wyznaczenie tzw. stref ceglanych, chociaż było to głównie umotywowane względami estetycznymi i ochroną przeciwpożarową, a nie aspiracją do poprawy planu funkcjonalnego miasta. W roku 1923 Rada Miasta Kowna „zdecydowała, że kwartał ceglany powinien obejmować Stare Miasto, Nowe Miasto i Karmelitów”. Ponadto niektóre z ulic miały „wyznaczone pasy zabudowy mieszkalnej ceglanej, obejmującej 16 metrów po obu stronach od skrajni ulicy”⁵. W roku 1932 Rada Miasta zdecydowała się podzielić miasto Kowno na pięć dzielnic zgodnie z charakterem zabudowy⁶. Później podział ten został uzupełniony szczegółowymi zasadami planowania funkcjonalnego, a owe dzielnice to: „(a) dzielnica centralnych organów rządowych, duże sklepy, rozmaite firmy handlowe, agencje, biura i instytucje; (b) dzielnica luksusowych mieszkań urzędników państwowych, urzędników, rzemieślników i zawodów wolnych; (c) dzielnica firm przemysłowych działających na małą skalę; (d) dzielnica firm prze-

5. *Dėl miesto dailinimo (O zdobieniach miejskich)*, „Lietuva”, 18 maja 1923, s. 1.

6. *Galutinai nustatyti statybos rajonai Kaune (Ostateczny wykaz terenów budowlanych w Kownie)*, „Lietuvos aidas”, 30 grudnia 1932, s. 7.

2. Ulica Savanorių w Kownie w latach 20. XX w. (źródło: Litewskie Centralne Archiwa Państwowe, kolekcja A. Burkusa)

mysłowych działających na dużą skalę; (e) kolonie pracownicze; (f) uzdrowiska podmiejskie; (g) tereny rekreacyjne; (h) dzielnice magazynowe; i (i) budynki użyteczności publicznej”⁷.

Chociaż założone strefowanie urbanistyczne nie zawsze sprawdzało się w praktyce, a miasto było często krytykowane jako twór chaotyczny, w którym „wieżowce musiały znosić położone w pobliżu marne dzielnice nędzy”⁸, należy odnotować, że wyznaczenie takich stref nadało znaczący impuls do modernizacji miasta. I chociaż Litwa nie miała spójnie zaplanowanych dzielnic związanych z modernizmem, popularne media z końca lat 30. XX w. prezentowały Kowno jako

7. *Lietuvos atstatymas: Laik. sostinės pertvarkymas pagal urbanizacijos ir higienos reikalavimus (Przebudowa Litwy: rekonstrukcja tymczasowej stolicy zgodnie z wymogami urbanizacji i higieny)*, „XX amžius”, 22 lutego 1937, s. 3.

8. Daugis Pranas, *Mūsų „dangorėžiai” (Nasze wieżowce)*, „Dienos naujienos”, 11 lipca 1932, s. 2.

3. Budynek przy ulicy Maironio 13, architekt Vytautas Landsbergis, ukończony w 1931 r. (źródło: Archiwum Litewskiego Instytutu Emigracji VMU)

4. Otwarcie urbanistyczne, pasaż ulicy K. Donelaitis w Kownie (fot. V. Petulis, 2014)

miasto z „całymi nowymi kwartałami”⁹. Dlatego trzeba zauważyć jedną z kluczowych zasad rozwoju urbanistycznego Kowna: modernizacja miasta powiązana jest nie ze świadomym planowaniem modernistycznym, ale ze spontanicznym wprowadzeniem cech modernizmu, determinowanym przez warunki i możliwości lokalne. Taka opinia została poparta przez artystę Mściława Dobużyńskiego, znanego z wyrażania poglądów na temat miast i architektury: „*Nasze budownictwo jest różnorodne i zróżnicowane, bez żadnej wyraźnie widocznej wspólnej koncepcji. Tak czy inaczej „Nowe Kowno” staje się czystym, „nowoczesnym” miastem i zyskuje swego rodzaju międzynarodowy – być może nawet dający się lubić – ale niestety słabo wyróżniający się wygląd*”¹⁰. Choć wóczas spontaniczność zabudowy była postrzegana jako wada, dziś możemy stwierdzić, że procesy rozwoju urbanistycz-

9. Babickas Petras, *Vilnius ir Kaunas (Wilno i Kowno)*, „Lietuvos aidas”, 7 stycznia 1939, s. 4.

10. Dobužinskis Mstislavas, *Be reikalo naikinama (Niekoniecznie niszczenie)*, „Lietuvos aidas”, 26 lipca 1933, s. 7.

nego zainspirowane przez modernizm, a jednak pełne konwencjonalizmu, ukształtowały niepowtarzalne cechy wyróżniające Kowno spośród szerszego kontekstu europejskich procesów urbanistycznych pierwszej połowy XX w.

Pomimo nadrzędności planowania konwencjonalnego dominującego w praktyce urbanistycznej, środowisko modernizacyjne spowodowało ważne transformacje urbanistyczne w mieście. W tym kontekście trzeba przede wszystkim zauważyć wysokie budynki z tego okresu, które odegrały ważną rolę w zmianie wizerunku urbanistycznego miasta dzięki swej znacznej kubaturze. Oczywiście jedna z oznak modernizmu – wertykalizm – była postrzegana w Kownie jako cecha złowroga i „destrukcyjna w kontekście krajobrazu architektonicznego”¹¹. W porównaniu jednak z radykalnie modernistycznymi propozycjami Le Corbusiera, Ludwiga Hilberseimera i innych teoretyków, można postrzegać przykłady litewskie (il. 3) jako kolejny przykład interakcji między lokalnym modernizmem a konwencjonalizmem. Tutaj luksus przeważał nad problemami społecznymi, znajoma technika budowlana nad nowymi rozwiązaniami, a tradycyjna zabudowa obrzeżna nad strefowaniem urbanistycznym i zasadami planowania otwartego.

Kolejnym ważnym przykładem wprowadzania modernizmu do środowiska miejskiego było stworzenie charakterystycznych otwarć urbanistycznych, powstałych przez zastosowanie nowych zasad planowania. Zmieniają one dotychczasową obrzeżną zabudowę, dostosowując kwartały powstałe w połowie XIX wieku, w okresie planowania kowieńskiego Nowego Miasta, do współczesnych potrzeb urbanistycz-

11. Daugis Pranas., *op. cit.*, s. 2.

5. Muzeum Wojskowe im. Witolda Wielkiego i Muzeum Sztuki Narodowej im. M. K. Čiurlionisa po wybudowaniu, proj. Vladimiras Dubeneckis i in., 1936 r. (źródło: Litewskie Centralne Archiwa Państwowe)

nych. W mieście przedmodernistycznym były to strefy gospodarcze charakterystyczne dla ekstensywnie zabudowanego miasta prowincjonalnego, w którym trudniono się głównie rolnictwem i hodowlą zwierząt. Tu możemy przywołać teorię Michaela Leytona, który bada powiązania między architekturą i psychologią. Autor ten uchwycił korelację pomiędzy zmianami we własności nieruchomości a pamięcią: jeśli „własność nieruchomości pozostaje niezmienna (inwariantna) w okresie transformacji stylowej architektury, niemożliwe jest wywnioskowanie, że transformacja taka nastąpiła. Prowadzi nas to do następującego fundamentalnego wniosku: braki zmian własnościowych (inwarianty) nie mogą funkcjonować jako magazyny pamięci. Tylko własności niebędące inwariantami (a więc podlegające zmianie) mogą funkcjonować jako zasobniki pamięci architektonicznej”¹². Z drugiej jednak strony, nadmiar zmian może również zaburzyć pamięć. Tylko takie zakłócenia tradycyjnego układu urbanistycznego, które nie były radykalne i umożliwiły rozpoznanie pierwotnego kształtu kwartału a następnie jego przekształceń, wyraźnie wzbogaciły funkcje miasta jako depozytu pamięci. W ten sposób, ulice M. Dobužinskio, Vaidilutės i Lydos, jak również pasaż ulic K. Donelaičio (il. 4) i J. Tumo-Vaižganto, odzwierciedlają jedną z kluczowych zasad modernizmu litewskiego – stopniową transformację, zdeterminowaną przez status stolicy tymczasowej i kształtującą nową treść oraz pamięć poprzez zasadę konsekwentnej, ewolucyjnej zmiany, w miejsce tak typowej dla ideologii modernistycznej rewolucji.

Ważne jest także to, że wertykalne akcenty urbanistyczne nie są wykorzystywane do przekazywania znaczeń politycznych ani innych – za wyjątkiem może Kościoła Zmartwychwstania. Miejsca takie, jak Ministerstwo Sprawiedliwości, Ogród Muzeum Wojskowego czy Ogród Miejski, funkcjonowały również jako węzły życia publicznego. Reprezentacja – nawet polityczna – jest ograniczona, jej skala jest nieznaczna, nie zakłóca życia codziennego, nie ma jasno wyrażonych powiązań między osią, skwerem i pionowym monumentem. Jednym ze znamienitych przykładów jest Muzeum Wojskowe im. Witolda Wielkiego – ikonografia pokazuje, że jego krajobrazowe otoczenie zostało w sposób wrażliwy uszanowane, z zachowaniem asymetrycznego układu drzew w pobliżu terenu przyszłego muzeum (il. 5). Choć międzywojenne państwo litewskie może być niekiedy postrzegane przez pryzmat narodowy i autorytarną dyktaturę¹³, urbanistyka miasta praktycznie nie wykazuje żadnych oznak architektury totalitarnej, demonstrującej powszechną kontrolę i chęć przeobrażenia świata.

Elementy środowiska naturalnego – parki, rzeki i ukształtowanie terenu – można również uważać za cenne części kompozycji i funkcji miasta. Na przykład prof. Mykolas Kaveckis „podnosi temat urbanizmu”, aby nakłonić mieszkańców do sadzenia większej ilości kwiatów i drzew przed swoimi domami oraz zachęcić miasta litewskie do zwrócenia się ku swoim rzekom,

12. Leyton Michael, *Shape as memory. A Geometric Theory of Architecture*, Bazylea, Boston, Birkhäuser, Berlin 2006, s. 14.

13. *Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.) (Historia Litwy. Niepodległość (1918–1940))*, t. X, nr 1, Baltos lankos, Wilno 2013, s. 20.

6. Praca w konkursie na projekt Biura Rządu Litewskiego, 1940, proj. „Amicus Amico” (pseudonim) (źródło: Muzeum Narodowe Litwy)

jeziorom i zboczom dolin, które „jeśli będą zagospodarowane właściwie, z pewnością staną się tłem dla całego miasta i mogą je wyłącznie ozdobić”¹⁴. Stworzone w okresie międzywojennym powiązania urbanistyczne między bardzo urozmaiconym ukształtowaniem terenu a zabudową, przydają ekspresyjności krajobrazowi miejskiemu Kowna. Z jednej strony są tu wąskie uliczki powstałe na zboczach wzniesień, tak różne od uporządkowanych bloków Nowego Miasta i dziś w dużym stopniu porośnięte bujną roślinnością. Z drugiej strony, większe kubaturowo budynki użyteczności publicznej zlokalizowane na wzniesieniach wokół centrum stały się silnymi znakami rozpoznawczymi Kowna (il. 6). Najważniejszymi znakami krajobrazowymi tego typu były: Gimnazjum Saulė zbudowane w okresie carskim, Kościół Zmartwychwstania, gmach Instytutu Fizyki i Chemii Uniwersytetu Witolda Wielkiego, „widoczny niemal zewsząd”¹⁵ oraz prywatny dom architekta Feliksasa Vizbarasa, znany pod przydomkiem „zamek” dzięki efektownej architekturze i lokalizacji. Wszystkie te budynki zostały wpasowane w swoje niepowtarzalne otoczenie naturalne i stworzyły szczególny krajobraz urbanistyczny – ich charakterystyczne sylwety wznosiły się ponad linię zboczy otaczających miasto, jakby ilustrując koncepcję *Stadtkrone* – Korony Miasta – sformułowaną przez znanego architekta niemieckiego Bruno Tauta.

Wymiar architektoniczny

W dyskusji o rozwoju miasta jako formy fizycznej nie sposób oczywiście pominąć architektury. Już w 1933 r. architekt Karolis Reisonas odnotował, że

14. *Pasukime veidą i gamtos grožį (Zwróćmy nasze twarze ku pięknu przyrody)*, „Naujoji Romuva”, 1936, nr 46, s. 932.

15. *Vytauto Didžiojo universiteto 10 m. sukaktuvės (10 rocznica Uniwersytetu Witolda Wielkiego)*, „Lietuvos aidas”, 17 lutego 1932, s. 4.

7. Budowa konstrukcji ceglanej Muzeum Wojskowego im. Witolda Wielkiego i Muzeum Sztuki Narodowej im. M. K. Čiurlionisa, 1936 r., proj. Vladimiras Dubeneckis i in., (źródło: Archiwum Muzeum Sztuki Narodowej im. M. K. Čiurlionisa)

8. Strop w Pałacu Kultury Fizycznej, proj. Vytautas Landsbergis, 1934 r. (fot. V. Petrulis, 2011)

„zabudowie Kowna brak umiaru. Są tu bardzo luksusowe budynki mieszkalne, są też bardzo złe i tanie. Dla przykładu, w nowoczesnym budownictwie niemieckim nie ma tak kosztownych domów, ale nie ma tam również domów tak tanich i biednych jak tutaj”¹⁶. Rok opublikowania tego tekstu sugeruje, że określenie „budynki luksusowe” odnosi się zarówno do realizacji stylowych historyzmu jak i bloków mieszkalnych, które noszą cechy modernistyczne. Określenie „tanie budynki” prawdopodobnie odnosi się do drewnianych bloków mieszkalnych w dzielnicy Žaliakalnis (Zielona Góra) oraz do chaotycznych kwartałów wewnętrznych Nowego Miasta, które są typowe dla tego okresu. W latach 20. XX wieku w mieście istniały więc ostre kontrasty wskazujące, że nowoczesność wkraczała tu stopniowo i do niektórych tylko rejonów. Jednakże prowadzony stale i konsekwentnie proces modernizacji doprowadził do tego, że pod koniec lat 30. XX wieku Kowno było już postrzegane jako miasto „wymazujące ślady stylu narzuconego przez Rosjan, odkrywające w coraz większym stopniu niepowtarzalne cechy i zyskujące charakter nowoczesnego miasta zachodnioeuropejskiego”¹⁷.

Najprostsza definicja mówi, że modernizm jest stylem architektonicznym skupiającym się na kompozycji form wynikających z zastosowania nowych technologii (szkieletów żelbetowego, szklanych ścian, prefabrykatów itp.) i nowych funkcji. Nie jest potrzebna dogłębna wiedza o architekturze Kowna z lat 30.

16. „Kauno statybai trūksta saiko sako inž. Reisonas” („Inż. Reisonas twierdzi, że zabudowie Kowna brak umiaru”), „Dienos naujienos”, 9 stycznia 1933, s. 2.

17. *Kaunas išaugo į modernų miestą. „Polska Zbrojna” atsiliepinas (Kowno wyrosło na miasto nowoczesne. Opinia „Polski Zbrojnej”)*, „Lietuvos aidas”, 22 marca 1939, s. 2.

XX wieku, żeby zauważyć, że stylistyka ta występuje tu przede wszystkim w formie dość konwencjonalnych konstrukcji ceglanych (il. 7). Głównym powodem była wysoka cena materiałów budowlanych. W ówczesnej prasie często ubolewano, że „budowa jest tu nie-normalnie droga”. Trudno się też dziwić, że w sektorze budowlanym w okresie międzywojennym żelbet początkowo wykorzystywano głównie w mostach i obiektach przemysłowych, a tylko okazjonalnie stosowano go w architekturze użyteczności publicznej - jak w przypadku Laboratorium Badawczego Ministerstwa Obrony czy Pałacu Kultury Fizycznej (il. 8). Tradycyjne podejście widoczne jest również w ukształtowaniu brył obiektów. Temat ten został kompleksowo omówiony w mediach międzywojennych, z mnóstwem odniesień do architektury miasta, która nosi ślady modernizmu, ale brakuje jej „ostatecznej funkcjonalności”¹⁸: „każda nowa realizacja jest ostatnim krzykiem mody. Jednakże nawet najodważniejsze konstrukcje są ograniczone tradycją klasyczną”¹⁹. Czy: „Chociaż architektura większości budynków jest niewątpliwie modernistyczna, wciąż mają one w sobie coś lokalnego i bez precedensu”²⁰. Dlatego oczywiste jest, że w Kownie modernizm międzywojenny różnił się od klasycznej koncepcji „modernizmu heroicznego”.

Pierwszy krok ku stylistyce modernizmu można byłoby nazwać *uproszczonym historyzmem* (il. 9). Jako kontynuacja dawnej percepcji estetycznej stał się wskaźnikiem postępującego procesu, choć brak mu było oryginalności. Opierał się na prostym odrzuceniu form historycznych, gdyż jak pisały ówczesne media, „współczesna architektura prostych linii i kształtów zabrania wymyślnych fasad, które dominowały w minionej epoce lub nawet wcześniejszych okresach, gdzie były one bogatymi zbiorami różnorodnych popiersi, aniołów, kwiatów, posągów i zdobień”²¹. Budynki te można rozpoznać po symetrii oraz detalach typowych dla architektury tradycyjnej – klasycznych

18. Vorobjovas Michailas, *Architektūros dorovė (Moralność architektury)*, „Lietuvos aidas”, 6 września 1939, s. 4.

19. *Estų žurnalistas apie Kauną (Estoński dziennikarz o Kownie)*, „Rytas”, 7 lutego 1935, s. 5.

20. *Tik visais atžvilgiais stiprėjančioje valstybėje taip auga miestai (Tylko kraje umacniające się we wszystkich aspektach mogą mieć tak rozwijające się miasta)*, „Lietuvos aidas”, 1 lipca 1938, s. 4.

21. *Mano namai – Mano pilis (Mój dom – mój zamek)*, „Laiko žodis”, 1931, nr. 1, s. 5.

9. Wydział Medycyny na Uniwersytecie Witolda Wielkiego, proj. Vladimiras Dubeneckis, 1933 r. (źródło: Archiwum Muzeum Sztuki Narodowej im. M. K. Čiurlionisa)

wygięciach, pilastrach, rozbudowanych gzymsach, itp. Ich bryły „postrzegane są jako te, które istnieją od zawsze”²². Dlatego w kontekście architektury, *uproszczony historyzm* niewiele miał wspólnego z aktywnym kształtowaniem nowych form wyrazu. Chociaż przejawy tej stylistyki występują najczęściej pod koniec lat 20. XX wieku, to praktyka budowlana kontynuowała ją również jeszcze w latach 30. XX wieku.

Stopniowo tendencja do upraszczania form nabrała cech architektury funkcjonalnej, wzbogaconej już tylko ledwo czytelnymi elementami tradycyjnej artykulacji. W pewnym sensie nurt ten można określić mianem *modernizmu utylitarystycznego* (il. 10). Często budynki takie są również symetryczne, ale bez wyraźnie zaznaczonych cech konwencjonalnej kompozycji. Tutaj skromne elementy stylistyczne są głównie powiązane z oznakami modernizmu, np. listwami fasadowymi czy oknami narożnymi. W kontekście historycznym budynki te można uznać za pierwsze zwiastuny modernizmu w Kownie. Tworząc kontrast z istniejącą zabudową, przez swą wyjątkową prostotę ukazują one transformację tkanki miejskiej, która wzbogacona zostaje nowym rodzajem „pamięci architektonicznej”. Kategoria ta obejmuje również przykłady utylitarystycznej architektury industrialnej, np. zaprojektowany przez inżyniera Pranasa Markūnasa elewator kowieński, po raz pierwszy w historii architektury litewskiej charakteryzujący się „widocznym na zewnątrz niezdobionym szkieletem z żelbetu, który robił wówczas wrażenie”²³. Podobnie Hala Sportowa w Kownie (il. 11), której utylitarystyczny projekt często wywoływał negatywne reakcje ze strony społeczeństwa – zupełnie tak, jak miało to miejsce w przypadku Wieży Eiffła w Paryżu.

Pełną zmianę formy najlepiej widać jednak dopiero w realizacjach *modernizmu stylowego* (il. 12). Wykazując częściowe lub całkowite odrzucenie tradycyjnej konstrukcji budynków, obiekty te stanowią swobodną kompozycję brył geometrycznych. W niektórych przypadkach ich twórcy nie ograniczali się do redefinicji estetycznej układu brył czy płaszczyzn fasad, ale wprowadzali również białą kolorystykę, tak charakterystyczną dla modernizmu. Ich dzieła, kontrastując wyraźnie ze swym otoczeniem postrzegane

22. Leyton Michael, *op. cit.*, s. 17.

23. Drėmaitė Marija, *Moderniosios architektūros paveldas Lietuvoje: teorinis aspektas (Dziedzictwo architektury modernistycznej na Litwie: aspekt teoretyczny)*, „Journal of Architecture and Urbanism”, 2012, nr 3, s. 153.

10. Budynki przy alei Laisvės 83 i 85 w Kownie, proj. Mozė I. Bloch, Isaak Trakman, koniec lat 30. XX w. (fot. V. Petrušis, 2013)

są jako bardzo bliskie „architekturze absolutnej”²⁴ w rozumieniu Vittorio Aureliego. Fundamentalnie różnią się od charakteru Kowna historycznego i przez tę różnicę wzbogacają miasto jako mocne akcenty architektoniczne, nie będąc jednocześnie okazałymi gmachami publicznymi. Można powiedzieć, że to właśnie one, a nie przykłady „stylu narodowego”, są wyrazem najbardziej intensywnego poszukiwania nowej tożsamości architektonicznej Litwinów. Niemniej jednak fakt, że obiekty te wzbogacając miasto nie dokonały jego całościowej transformacji, był zdeterminowany przez w sumie niewielką liczbę tego typu realizacji.

Najliczniejszą grupę budynków związanych z modernizmem w architekturze Kowna można określić mianem *umiarkowany modernizm* (il. 13). Okna narożne, zaokrąglone fragmenty brył, geometryczne zdobienia fasad zastępujące dekoracyjne detale historyczne – wszystkie te cechy są ewidentnie elementami międzynarodowego języka architektury lat 30. XX wieku. Ale jednocześnie w Kownie zachowuje on tradycyjną symetrię, regularność kubaturową oraz monumentalność fasad, która wyraża się przez masywne balkony, obrzeża wokół drzwi wejściowych oraz tynk granitowy, który daje wrażenie solidności. Trzeba zauważyć, że w przeciwieństwie do *uproszczonego historyzmu*, detale wzbogacające fasady nie są zwykłym uproszczeniem elementów historycznych, ale bazują na nowych formach. Typowym elementem takiej stylistyki są też dekoracyjne linie fasad pod-

24. Aureli Pier Vittorio, *The possibility of an Absolute architecture*, Cambridge, Londyn: MIT Press, 2011, s. IX.

11. Hala Sportowa w Kownie, proj. Anatolijus Rozenbliumas, 1939 r. (zbiory prywatne J. Palysa)

12. Budynek mieszkalny przy ul. Donelaičio 19, proj. Arnas Funkas, 1934 r. (fot. V. Petruolis, 2014)

13. Budynek mieszkalny przy ul. Vaidilutės 3, proj. Stasys Kudokas, 1932 r. (fot. V. Petruolis, 2014)

kreślające geometrię budynku. Warto wspomnieć, że linie te przypominają przedmodernistyczne projekty Józefa Hoffmanna, gdzie są one - według Kennetha Framtona - „tektonicznie neutralne” i nie mają nic wspólnego z bryłowymi „liniami sił”²⁵. Dlatego pod względem formy znajdują się pomiędzy nowoczesnością i tradycją. Taka architektura została precyzyjnie zdefiniowana przez V. Landsbergisa-Žemkalnisa jako „rytm klasyczny monumentalnej konstrukcji w formie nowoczesnej”²⁶. Co ciekawe, podobne opinie znajdujemy w artykułach zamieszczanych w międzywojennej prasie. Na przykład w 1938 roku dziennik *Lietuvos aidas* pisał: „Najbardziej pożądanym zjawiskiem w naszym budownictwie architektonicznym jest dążenie do zdobienia artystycznego nowych budynków. Pierwsze kroki w tym zakresie już poczyniono budując kaplicę Witolda Wielkiego w Muzeum Wojskowym, Dom Oficerski itp. Przypuszczalnie trend ten będzie trwał, szczególnie w architekturze obiektów użyteczności publicznej. Dekoracje artystyczne budynków nie tylko upiększają miasto, ale również stymulują rozwój sztuki i kultywują upodobania artystyczne wśród naszych obywateli”²⁷.

Wnioski

Status „tymczasowej stolicy” dał znaczący impuls polityczny, kulturalny i gospodarczy do transformacji Kowna. Zostało to wyraźnie zauważone przez współczesnych, którzy chwalili się, że „żadna inna stolica państw bałtyckich nie jest tak „stołecznie” zdefiniowana jak Kowno [...]. Litwini tęskniący za starym Wilnem nawet nie zauważyli, że już zbudowali Wilno nowe”²⁸.

W kontekście urbanistyki i architektury proces tworzenia Kowna jako stolicy wyrażał się poprzez umiarkowaną interpretację modernizmu, pełną ujęć konwencjonalnych w skali i w formie, unikalnego kontekstu krajobrazowego oraz aspiracji społecznych

łąjących reprezentacyjność z nastawieniem narodowym. Dlatego dziedzictwo architektoniczne okresu międzywojennego nie ma „zwykłej” formy modernistycznej, pomimo jej dominacji w niektórych rejonach miasta (np. na Nowym Mieście). Stopniowa realizacja ideałów modernistycznych - czystości, higieny, dostępności infrastruktury socjalnej itp. - poprzez architekturę była o wiele bardziej zgodna z międzynarodowymi trendami modernistycznymi niż poszczególne inwestycje. Modernizm litewski w urbanistyce można określić jako „rozproszony” w przeciwieństwie do „strefowego”, a transformację krajobrazu miejskiego jako „ewolucyjną” raczej niż „rewolucyjną”. Natomiast porównanie architektury modernizmu kowieńskiego w kontekście międzynarodowym pozwala nam mówić o wyraźnych przejawach jej decentralizacji i regionalizmu stylowego.

Uwypuklenie i kontynuacja regionalnej interpretacji modernizmu w Kownie powinny inspirować do opracowania strategii ochrony dziedzictwa opartej na podejściu całościowym oraz na interakcji pomiędzy tym, co materialne, a tym, co niematerialne, co kształtuje ducha miejsca. Niematerialna treść dziedzictwa architektonicznego przejawia się jako część pamięci narodowej o ludziach, organizacjach i wydarzeniach oraz o historycznych zasadach artystycznych, pozwalających mówić o przestrzeni jako o dziele sztuki i dziele wyrażającym *genius loci*. Innymi słowy, działania konserwatorskie należy skupić na ochronie „ducha miejsca”, a nie tylko na indywidualnych zabytkach i zachowaniu ich autentyczności. W przypadku Kowna jest to ściśle związane z procesem kształtowania miasta modernistycznego, inspirowanym przez status „stolicy tymczasowej”.

25. Frampton Kenneth, *Modern Architecture: a critical history*, London: Thames and Hudson, 1992, s. 82.

26. *Valstybinės konservatorijos rūmai. Pasikalbėjimas su direkt. J. Gruodžiu ir arch. V. Landsbergiu (Ogród Pałacu Państwa. Rozmowa z dyrektorem J. Gruodisem i architektem V. Landsbergisem)*, „7 meno dienom”, 28 marca 1932, s. 14.

27. *Lietuviško stiliaus klausimas (Kwestia stylu litewskiego)*, „Lietuvos aidas”, 27 sierpnia 1938, s. 4.

28. *Estų žurnalista apie Kauną. (Estoński dziennikarz o Kownie)*, op. cit., s. 5.